

МІЖ ВЛАДОЮ І СУСПІЛЬСТВОМ: СОЛДАТИ-ВТІКАЧІ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКА У СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

У статті на основі архівних джерел та законодавчих актів досліджено та проаналізовано причини дезертирства солдат із частин регулярної армії Російської імперії. Наводяться наукові трактування й оцінки цього явища в працях сучасних українських істориків. У хронологічному порядку представлена еволюція військового та цивільного законодавства, яке створювалося з метою тотального придушення прагнення солдатів покинути військову службу, та співчуття місцевого населення до їх долі у вигляді приховування і допомоги втікачам, що на той час кваліфікувалися державою як кримінальні вчинки.

Показана взаємодія військового командування середньої ланки та повітових виконавчих, поліцейних і судових установ губерній щодо розшуку, виявлення та покарання втікачів і подальшого направлення їх до штрафних рот та робітничих батальйонів.

Одним із основних завдань проведеного дослідження стала об'єктивна оцінка такого явища, як дезертирство. Доведено репресивний характер дій чиновників цивільних силових установ та офіцерського складу регулярних частин.

Разом з тим, показано протиріччя і конфлікти між представниками різних верств тогочасного соціуму у Правобережній Україні, в центрі якого опинилися втікачі з армії, а саме – мотивації до доносів, полонування на людей за грошову винагороду, зведення рахунків сільського начальства з односельцями тощо. Науково аргументовано, що дезертирство було одним з численних вад у недосконалому кріпосницькому механізмі військової машини російської держави.

Ключові слова: Російська імперія, регулярна армія, дезертирство, приховування, законодавство, місцеві органи влади, населення.

Постановка проблеми та її актуальність. Стаття є продовженням нашого дослідження дезертирства як соціально-мілітарного явища, що мало місце на території України, де впродовж ХІХ ст. перебували російські військові формування, з одного боку, та історія створення системної роботи (взаємодії) військового командування і виконавчих органів губернської й повітової влади в напрям запобігання і боротьби з ним в рамках

Скрипник Анатолій Юрійович, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук, НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут», м. Кам'янець-Подільський.

© Скрипник А. Ю., 2023.

законодавчої юрисдикції імперії – з іншого (*Скрипник, 2022a: 238-258*) Тобто, еволюція законодавчої бази та намагання за її допомогою нівелювати причини дезертирства стали свідченням досить повільних і поступових, але все ж позитивних змін у ставленні можновладців і тодішнього суспільства імперії до військовослужбовців не як живих бездумних механізмів, а людей з власними позитивними і негативними людськими рисами й ознаками.

Мета статті. Спираючись на законодавчу базу та нормативні документи військового відомства (міністерства) та справочинство цивільних губернських і повітових установ, відобразити процес трансформування соціальної свідомості у кріпосницькому суспільстві та імперському війську, що відбулися впродовж 40 – 50 рр. XIX ст., у вирішенні проблеми втеч військовослужбовців. Крім того, враховуючи факт перебування російської армії на території українських губерній, показати її вплив на світогляд мешканців краю та соціальні реалії, у яких вони змушені були існувати.

Методологія. У роботі над статтею використовувалися історико-системний, історико-порівняльний, історико-описовий та статистичний методи, які дозволили досить повно відобразити імперську сутність військово-бюрократичних та репресивно-каральних стосунків між офіційною владою та населенням краю у багатовекторній проблемі наявності військових дезертирів як протизаконного явища з одного боку, та мотивації надання їм допомоги місцевим населенням – з іншого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Триваюча повномасштабна агресія путінської росії проти України є своєрідним логічним і системним історичним продовженням комплексних фальсифікацій та перекручувань фактів радянсько-російськими істориками, які уславлюють імперські наративи та загарбницьку сутність російської армії XIX ст. Тому ми не беремо до уваги та відкидаємо імперсько-радянсько-російську історіографію проблеми, як заангажовану та упереджену.

У XXI ст. сучасна українська історична наука є цілком самодостаньою, а наукові напрацювання наших істориків щодо проблематики факту перебування Російської імперії на території України у XIX ст. досить повними і багатогранними, в тому числі й у питаннях військової присутності як соціально-економічного та політичного чинника. Тому українська історіографія є

об'єктивною, науково обґрунтованою та містить багатовекторну проблематику. Водночас сформоване незалежне і не заангажоване історичне бачення в контексті загальноєвропейського нарративу історичного минулого українських земель.

Зокрема, колектив тернопільських дослідників у своїй монографії відобразив комплекс питань військової політики російського самодержавства в зазначений період (*Бармак, Луговий, Мацко, 2019*). З'ясовуючи стан російських збройних сил, автори намагалися дати об'єктивну оцінку окремим подіям і явищам у співіснуванні армії та місцевого населення, звертаючи увагу на вплив політичних, соціальних та економічних факторів.

Принцип насильницького комплектування збройних сил Російської імперії у першій половині XIX ст. спричинив криміногенну ситуацію у військах. Питаннями створення спеціального нормативного законодавства, яке передбачало покарання військовослужбовців у мирний і воєнний час, цікавилися В. Соколов (*Соколов, 2009: 16-22*) та С. Борисевич (*Борисевич, 2014: 180-203*). Вчені дійшли висновку, що військове командування та створені органи військового слідства і прокуратури боролися з наслідками, а не з причинами. Усі добре розуміли, що саме чималий відсоток кримінальних злочинців, які опинялися на військовій службі, спричинював систематичні вбивства, крадіжки та послаблення дисципліни.

Професор О. Реєнт на основі широкого кола архівних джерел, періодичних видань та фахової літератури у Розділі 3 своєї роботи «Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття)», розкриває зміни у національному складі населення та особливості асиміляторської політики самодержавства на українських землях XIX ст., у яких далеко не останню роль відігравала армія (*Реєнт, 2021*). Численні військові повинності створювали сприятливий ґрунт для системного впливу російського мілітарно-імперського світогляду на українське селянство.

Нещодавно, завдяки науковому тандему В. Шандри та О. Аркуші, побачило світ видання, присвячене багатовекторній проблематиці українського соціуму впродовж XIX ст. (*Шандра, Аркуша, 2022*). Дослідниці відобразили перебування української людності у складі двох монархій – Габсбургів і Романових. Описано особливості відносин імперської влади і локальних

спільнот, важливої складової ідентичності, використання їхніх потенціалів в імперських інтересах і найперше для військового захоплення нових територій. Мілітарні аспекти об'єднані у розділі з промовистою назвою «Без власного війська: українська людність у колоніальних та оборонних війнах імперій». Авторки переконані, що попри все, українцям вдалося зберегти власний культурно-інтелектуальний простір, де відбувалось осмислення дійсності, шляхів її зміни та пошуків місця України у світі, що стало запорукою всеукраїнської єдності у ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Однак заради об'єктивності та історичної справедливості варто зазначити, що російські історики і юристи наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у своїх працях цілком однозначно визначали причини такого явища, як дезертирство або свідомо втеча зі збройних сил імперії. Це муштра, знущання офіцерів і жорстокі покарання за найменшу провину, погане харчування. Також бралися до уваги кілька важливих особливостей і відмінностей: місце розташування і регіон, звідки втікали солдати зі своїх полків, психологічні причини та мотивація таких дій.

З початку 40-х років ХІХ ст. поступово у суспільство і саме військо приходять об'єктивне розуміння причин дезертирства, втім, докорінно щось міняти ніхто не мав наміру. Ніколай І поставив у пряму залежність кар'єрне зростання офіцерів, починаючи від рівня командира роти чи батареї і вище, від того, чи втікають їхні солдати. «Годішні солдати більшості полків армії, – писав історик, – були охоплені манією до втеч, не проходило дня, щоб з якоїсь роти не втекло два чи три солдати. Жорстокі покарання за це шпідрутенами від 400 до 1500 ударів не зупиняли відчайдушних любителів свободи» (*Зайончковский, 1908: 477*).

У січні 1843 року вийшов наказ «Про заходи щодо припинення втеч нижніх чинів», у якому чітко регламентувався порядок заохочень та покарань офіцерів і рядових. «Постійно звертаючи свою батьківську увагу на моральне виховання нижніх чинів, і маючи на увазі, що в цьому відношенні військові начальники більше за інших можуть стримувати солдат від дурних вчинків, а особливо у справі викорінення ганебних для Російських вояків втеч». Правила були досить прості: якщо протягом року з підрозділу не втік жоден солдат, командири отримували грошові премії й нагороди; у разі втеч, залежно від кількості дезертирів і

періодичності (місяць, півроку, рік), офіцерів карали домашнім арештом, утриманням на гауптвахті, усуненням з посади за невідповідність (*ПСЗРИ – II. Т. XVIII. № 16834, с. 78-79*). В особливо скрутну ситуацію потрапляли ті з них, хто не мав великих статків чи інших джерел фінансування, крім жалування. За статтями «Своду військових постанов» з безпосереднього начальника (офіцера) вираховувалася вартість спорядження і озброєння солдата-втікача, що призводило до повного фінансового зубожіння частини прапорщиків, підпоручиків, поручиків та штабс-капітанів.

Відтак, офіцери стали зацікавлені у тому, щоб якнайшвидше впіймати своїх підлеглих. Якщо солдат утік з полку, командири самі розсилали по навколишніх повітових судах і поліційних управах повідомлення та опис прикмет дезертирів. Такі оперативні заходи давали результати. До прикладу командир 129 Бессарабського піхотного полку подав до Літинського повітового поліційного управління орієнтування на двох солдат, що втекли з гауптвахти, та їх прикмети. Через п'ять діб пристав 5-го стану повідомив до управління, що з допомогою селян села Прихівці впіймав обох утікачів, і селяни жадають законної грошової винагороди (*ДАВО, Д-222 – 1 – 290: 1-2; 5; 22-23*).

Після повернення до своєї частини, нижніх чинів, які тікали від одного до трьох разів, крім судового слідства та тілесних покарань, наказали відособлювати під час обіду і вечері за окремий стіл від «хороших солдат» на термін від півроку до чотирьох років, що вважалося ганьбою. Намагалися виховувати через колектив ставлячи кількість пільг та привілеїв підрозділу (звільнення, відпустки, святкування, одруження тощо) у пряму залежність від поведінки штрафників. Важливо зазначити, що подібна практика і методика знайшли своє продовження й у радянській армії, що також називалося «виховання колективом». У разі негативного результату, офіцери вводили цілу низку нових обмежень і заборон, таким чином повсякденне становище ставало нестерпним (*Cadiot, 2009: 10*).

Крім того, солдата-втікача було легко відрізнити у загальній масі військовослужбовців за зовнішніми ознаками на однострої. Вистачало одного погляду офіцера чи унтер-офіцера. Справа в тому, що у збройних силах Російської імперії XIX ст. знаки відрізнення (насамперед погони) мали, як правило, яскраві кольори: жовтий, червоний, синій, зелений тощо. Погони дезертирів по

краю обшивалися басонами сірого кольору, які явно контрастували з самим погоном. Басон – це тасьма певного малюнка, що виготовлялася з шовкової, вовняної або бавовняної пряжі. Ті ж з солдатів, які тікали не одноразово, носили на погонах ще й поперечні нашивки, кожна з них дорівнювала одній втечі. (*ПСЗРИ – II. Т. XVIII. № 16455 с. 27-30*).

До профілактичних заходів активніше почали залучати священників. Нерідко командири полків і батальйонів просили полкових отців провести додаткові бесіди з рекрутами і молодими солдатами щодо «недопущення і гріховності втеч та дезертирства». Такі бесіди регулярно проводилися з арештованими на гауптвахтах, впійманими дезертирами і порушниками. Своєю чергою, через обов'язкову сповідь і причастя солдат священники намагалися через необережне слово чи натяк довідатися про їх плани і наміри. У командирів рот і батареїв були списки особового складу з відмітками про здійснення сповіді, якщо хтось намагався ухилитися, це одразу ж викликало підозри. Такими заходами командування прагнуло максимально пов'язати суспільними і моральними тенетами усіх членів військового колективу, створивши щось на кшталт селянської громади з сильною системою кругової поруки та постійним стеженням усіх за всіма.

Поступове розуміння владою непереборного бажання солдата за будь-яку ціну, хоч на певний час вирватися зі страшних умов армійської служби дещо послаблювало покарання за дезертирство. З жовтня 1846 року був встановлений певний умовний ліміт, що обмежувався двома втечами, за яким, як і раніше, солдатів після проведення слідства судили і шмагали батогами у місцевих ордонанс-гаузах (комендантське управління – А. С.) чи у батальйонах внутрішньої сторожі, а потім відсиляли у розпорядження корпусних і дивізійних штабів польових армійських військ (*Lennon, 2020: 4*).

Тих, хто визнавався лікарями не спроможним служити у регулярних частинах, відправляли у допоміжні частини. Якщо було встановлено, що військовослужбовець здійснив більше двох втеч, його одразу ж, на певний термін відправляли до арештантських рот, після того – до військово-робочих підрозділів. Водночас зі зміною системи покарань зростає кількість симулянтів, які пояснювали свої втечі впливом містичних і таємничих невідомих сил: «чорним чоловіком з рогами», «голосами згори»,

поганими сновидіннями, що нібито насильно, попри їх волі примушували до незаконних дій (*ПСЗРІ – II. Т. XXI. № 20520, с. 17-21*).

У листопаді 1846 року був змінений порядок надання нагород за запобігання втеч нижніх чинів. Насамперед збільшили часові межі відсутності втеч у частинах, а відповідно й надання за це обіцяних винагород: у Гвардійському корпусі з трьох років до чотирьох; по Гренадерському корпусу й усіх військах у внутрішніх губерніях імперії та Фінляндії – замість двох, три роки; по окремих корпусах Оренбурзькому, Сибірському і Внутрішньої сторожі збільшили з одного року до двох; і тільки «[...] по окремому Кавказькому корпусу, військах, розташованих у Царстві Польському, на Прусьському кордоні, у Південно-західних губерніях та Бессарабії зберегти попередній, дворічний термін». Цей наказ відображав кількісні зміни та тенденції у різних регіонах імперії та у різних частинах і з'єднаннях. Там, де втеч ставало менше, самодержавство вважало завдання частково виконаним і збільшувало термін отримання винагороди офіцерським складом, а там, де проблема продовжувала існувати, його не змінили (*ПСЗРІ – II. Т. XXI. № 20615, с. 408-410*).

Піклуючись насамперед за чистоту рядів елітних Гвардійського і Гренадерського корпусів, Військове міністерство дозволило їх командирам відсилати «порочних нижніх чинів» у корпуси армії, таким чином істотно полегшуючи собі просування по службі і отримання обіцяних нагород і премій за покращення дисципліни. Відповідно, такі солдати, потрапляючи до звичайних польових полків, створювали додаткові проблеми і позбавляли своїх нових командирів службової перспективи, що часто зводило нанівець усі їхні попередні зусилля та переконувало у безперспективності виховних заходів.

Більш того, командири гвардії і гренадерів у разі недокомплекту особового складу у своїх полках мали право відбирати собі хороших солдат у армійських частинах. Втім, таких легендарних осіб, що прослужили добровільно і зразково по 30–50 років, як українець з Катеринославщини Давид Мирощенко, в армії Російської імперії можна було порахувати на пальцях однієї руки (*Гренадер Давид Федорович Мирощенко, 1885: с. 435-451*).

Такі принципи комплектування новими рекрутами особового складу польових полків породжували збільшення в них відсотку людей з кримінальним минулим. Серед новобранців траплялися

досить холеричні особи з явно вираженою схильністю до прямої агресії, що складало небезпеку для солдатів та місцевого населення. У рапорті начальника 4-ї Легкої кавалерійської дивізії, що квартирувала у м. Вінниці, до Подільської палати карного суду та Вінницького магістрату від 20 квітня 1844 року містилося прохання терміново розслідувати справу про дезертирство і вбивство рядовим Миколою Бадіором селянина М. Глушка та пограбування єврея Д. Віловника на 206 рублів сріблом.

Два роки вся поліція Подільської губернії шукала послідовника У. Кармалюка. Справа перебувала на особистому контролі подільського губернатора та командувача 2-ї Армії, а новий розбійник тим часом систематично грабував заможних мешканців сіл і містечок центральних та східних повітів, в основному купців і євреї-лихварів. Тільки у жовтні 1846 року один з пограбованих повідомив до Вінницької земської поліції, що Бадіор сказав йому особисто: «Все. Більше мене тут ніхто ніколи не побачить». Незабаром грабунки і напади припинилися, а у середині листопада 1846 року справу закрили так й не впіймавши злочинця (*ДАВО, Д-391 – 4 – 17: 1-1зв.; 49-51; 112*).

Наприкінці 40-х – початку 50-х рр. XIX ст. почастишали випадки втечі солдат з-під варти під час проведення слідчих дій, прямування до виправних підрозділів чи розташування полків і команд. Було наказано таких утікачів ловити й одразу ж відправляти до арештантських рот на термін від трьох до чотирьох років. Командування було переконане, що цей нечисленний рецидивний контингент вже нічим не виправиш і не перевиховаєш (*ПСЗРИ – II. Т. XXVII. № 26376, с. 415*). З іншого боку, розуміння такими солдатами свого безвихідного становища штовхало їх до чергових втеч, а страх перед жорстокими покараннями заставляв не тільки переховуватися, а ставати заручниками чи майже рабами в руках спритних міщан.

Дубненським міським магістратом Волинської губернії у жовтні 1846 року розслідувалася справа про переховування євреями міста і повіту військових дезертирів. Слідство виявило, що вони періодично переводили біглих солдат з одного місця на інше, і використовували в якості безкоштовної робочої сили у своїх господарствах чи здавали в оренду іншим господарям (*ДАРО, 567 – 2 – 41: 1-4*).

Розраховуючи на мовчання кагалу, декілька мешканців міста Липовця Подільської губернії так само переховували свого одноплемінника, дезертира Локшну Малиновського, поки до місцевого земського суду та гродської поліції не надійшов анонімний донос, де йшлося про те, що втікача використовували на різних роботах (*ДАВО, Д-546 – 2 – 10: 1-2зв.*). Подібне ставлення до втікачів спостерігалось й серед сільського населення. За матеріалами Ковельського повітового суду, мешканці с. Хотищева брати Приймаки зустріли у лісі біглого з Кімбурзького драгунського полку солдата Василя Іванова. Той, запитавши про дорогу, почув відповідь, що «попереду дуже сильно ловлять біглих солдат [...]» і погодився перебути кілька днів у братів. В хаті вони його скрутили, зв'язали і забрали два червонці золотом і 50 злотих. Вирішили через тиждень здати його владі, а доки використовувати на різних тяжких роботах по господарству. Через день Іванову вдалося утекти, а за два місяці його впіймала місцева поліція, де на допитах він розповів, як з ним поводитися селяни. За постановою суду, гроші в Приймаків конфіскували й оштрафували за переховування втікача (*ДАЖО, 16 – 4 – 241: 1-6*).

У середині XIX ст. чиновники Військового міністерства у своїх статистичних звітах намагалися створити загальну картину по збройних силах Російської імперії за останні десятиріччя для царя Ніколая I. Там зазначено, що в період з 1825 по 1851 роки серед загальних втрат російських збройних сил у кількості 1 906 629 вояків, разом з вбитими, померлими та звільненими зі служби, втікачів було найменше – 155 860 солдатів і офіцерів. Прослідкувавши динаміку, царські чиновники-статистики виявили середню кількість дезертирів на рік, яка була взагалі не надто велика у порівнянні з кількістю армії, і складала всього 6235 осіб. Тобто, один втікач припадав на 148 стройових солдат у регулярних полках. Іншими словами, протягом року з однієї роти тікав лише один військовослужбовець. Однак, як зазначалося вище, сучасники вважали це явище якщо не масовим, то досить поширеним. Напевно, найбільш близькими до об'єктивності стали цифри, які вказували максимальну і мінімальну кількість по роках: найбільше втекло у 1831 році – 17896 вояків (причинами стали польське постання 1830–1831 рр. та епідемія холери 1829–1831 рр.), співвідношення 1 : 45; найменше – у 1847 році – 2692 (значна

частина армії стала кадрована через поширення тимчасово-відпускної та безтерміново-відпускної систем), в середньому 1 : 409 (*Историческое обозрение военно-сухопутного управления, 1850: с. 40-41*) Однак є підстави вважати, що ця офіційна статистика явно занижена, щоб не дратувати царя через недосконалу систему комплектування збройних сил та її проблеми.

Згадана статистика формувалася зі звітів командирів полків. Безперечно, певна частина солдат-утікачів у штабах просто не враховувалася: по-перше новобранці ще не набули статусу строювих солдат, а рахувалися рекрутами (по рекрутах вівся інший облік); по-друге, їх старалися занести до списків померлих, загиблих чи звільнених, щоб не псувати загальну звітність та не отримати догани по службі, що передбачено законом. Однак, загалом спостерігається повільне зниження загального рівня дезертирства порівняно з першим періодом – наприкінці XVIII – першого десятиріччя XIX ст. (*Скрипник, 2014b*).

З початком активних військових дій на Балканах, які переросли у Східну (Кримську) війну, солдат-втікачів знову побільшало. Командування регулярними частинами і з'єднаннями не могло визначитися, якими законами і наказами у воєнний час їм керуватися щодо покарання дезертирів. Так у жовтні 1853 року командир 5-го піхотного корпусу, частина якого розташовувалася в Бессарабії та південних повітах Подільської й Київської губерній, запитував у чиновників Військового міністерства, як карати ввійняних утікачів: «Призначати каторжні роботи на заміну смертної кари чи звільнити від неї і замінити на тілесні покарання та залишати таких на службі, чи відсилати до арештантських рот?» Ніколай I наказав за подібне та втечу за кордон карати не смертною карою, а шмагати шпіцрутенами та відправляти в арештантські роти Інженерного відомства на термін, визначений судом (*ПСЗРИ – II. Т. XXVIII. № 27608, с. 480*).

На території Київського генерал-губернаторства, губернії якого були оголошені на військовому стані, уся губернська цивільна вертикаль влади і силові підрозділи отримали розпорядження від 21 липня 1853 року, в якому було наказано городським і земським поліціям та повітовим судам посилено шукати дезертирів, а переховувачів штрафувати великими сумами; тих із них, хто не спроможний сплатити, відправляти до в'язниці (*ДАВоО, 229 – 318: 106–106зв.*). Одним з небагатьох з шансів уникнути

покарання для утікачів були швидкі дії щодо легалізації шляхом виправлення необхідних цивільних документів; сприяло також тривале бюрократичне листування повітових установ стосовно з'ясування особи та вірогідного місця перебування втікача.

Наприклад, більше року, з жовтня 1853 по серпень 1854 року, тривала переписка між Ковельським Волинської губернії та Сквирським Київської губернії повітовими судами у справі уродженця м. Ковеля дезертира єврея Шаї Літмана. За доносом купця Мостовського сквирський міщанин Арія Лейба видав його за свого брата, і шляхом підкупу повітових чиновників той отримав паспорт. Поки тривало бюрократичне листування і слідство, Шая зчез (*ДАВолО, 363 – 1 – 2068 – 3-14*).

У розпал ганебної для Російської імперії Східної (Кримської) кампанії новий цар Александр II у своєму Маніфесті від 27 березня 1855 року з нагоди вступу на російський трон «[...] дарував різні пільги і милості [...] злочинцям Військового відомства». Свідченням існування такої проблеми в армії й суспільстві та намагання самодержавства її не вирішити, а дещо нівелювати, було помилування утікачів новим монархом. У пункті 2 йшлося, що тим, хто відлучився від своїх підрозділів, разом з тими, хто вчасно не з'явився з тимчасових чи безтермінових відпусток, подароване прощення. Потрібно лише протягом трьох місяців повернутися у місця дислокації полків чи звернутися до місцевого військового начальства (*ПСЗРИ – II. Т. XXX. № 29167, с. 227-229*). Солдати поверталися, знаючи, що уникнуть суворого покарання.

За статистичними відомостями Військового міністерства, наданих Александру II, через два роки з моменту закінчення активних бойових дій кримської кампанії й поступового переведення армії на мирний режим служби, загальна кількість утікачів не зазнала різких змін і перебувала приблизно на однаковому рівні.

Загалом з частин регулярних військ протягом 1857 року втекло 5791 солдат, назад до полків вдалося повернути тільки 3712; у 1858 році – втекло 5153 вояків, з яких упіймали тільки 2980; у 1859 році – 4872, повернули 2185; у 1860 р. – 3852, повернули – 1674; у 1861 р. – 3611, повернули – 1749. Відповідно, пропорція між втікачами, за виключенням упійманих, і середньою кількістю військ складала: у 1857 році 1 : 296; у 1858 році – 1 : 298; у 1859 р. – 1 : 180; у 1860 р. 1 : 229; у 1861 р. – 1 : 238

(Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год..., 1861: с. 4; Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. 1863: с. 4; Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год, 1863: с. 3).

Відомо, що новий цар, після поразки у Східній (Кримській) війні вдався до істотного скорочення кількості та докорінного реформування збройних сил імперії. Масово звільнялися старі солдати, які давно відслужили свої терміни, тривав набір нових рекрутів, на кадрову основу переводилися десятки полків, переглядалися статuti та положення. В тім старі вади кріпосницького війська продовжували існувати.

Низка законодавчих актів, розпоряджень та нововведень призвела до дещо несподіваних змін у географії правопорушень. У щорічних звітах Військового міністерства спостерігався явний дисбаланс. Виходило так, що тепер найбільше тікали не з полків, розташованих у західних регіонах імперії, а з лінійних батальйонів Кавказької, Фінляндської, Оренбурзької та Сибірської ліній та з більшості гарнізонних батальйонів, крім столичних. За родами військ це виглядало так: передували «провінційні» піхотні полки, а серед них й низка старих і заслужених: наприклад, такі як Невський Його Величності Короля Неаполітанського, Калузький Принца Пруського-Регента, Чернігівський Генерал-Фельдмаршала Графа Дібіча-Забалканского тощо. Дещо менше тікали з кавалерії та артилерії, хоча й з їх числа також знаходилися полки, загалом непогані та з гучними іменами: Харківський Уланський Його Королівської Високості Принца Фрідріха Пруського, Лейб-Гусарський Павлоградський Його Величності, Катеринославський Її Імператорської Високості Великої Княгині Марії Миколаївни. Але вони базувалися в провінції й особовий склад був далеким від ідеального. Природно, що найменша кількість втікачів чи зовсім їх відсутність спостерігається в полках Гвардійського і Гренадерського корпусів та столичних гарнізонних батальйонах (*Ведомость № 1, 1861: с. 273-278; Ведомость № 1, 1863: с. 333-339*)

Незважаючи на реформи, імператорська армія продовжувала поділятися на елітні частини, так звані «польові полки» розташовані у провінції та занедбані лінійні частини на околицях імперії. Руйнування анахронічної миколаївської системи функціонування армії стало початком намагань створення збройних сил, які хоча б трохи були схожі на передові армії Європи. В тим для цього

знадобилися десятки років та зусилля нечисленних передових російських військових теоретиків і практиків. Тільки повний перехід на призовну систему комплектування дозволив нівелювати проблему масового дезертирства.

Висновок. Протягом кінця XVIII – середини XIX ст. російська влада цілеспрямовано і системно боролася з дезертирством як соціально-політичним явищем в армії та суспільстві виключно репресивними методами і засобами. Сама система побудови державного механізму Російської імперії і тодішнє бачення облаштування збройних сил вищими чиновницькими ешелонами влади передбачала широкий арсенал методів примусу та залякування в комплексі з насадженням у суспільній свідомості ідеї нікчемності простої людини, її неповноцінності й сліпого служіння самодержавній державній машині.

Саме нестерпні умови служби в кріпосницькій армії імперії, іноді схожі до умов життя у в'язниці або на каторзі, висока смертність серед військовослужбовців ставали головною причиною виникнення й поширення дезертирства, в основному серед рекрутів і молодих солдатів. З плином часу у військах з'явився цілий прошарок «пропащих дезертирів», що свідчило про укорінення цього явища і неспроможності військового командування з ним упоратися.

Одним із основних напрямів діяльності місцевих громадських органів виконавчої влади, поліції й судів був посилений розшук солдатів-втікачів, а в разі затримання – жорстокі вироки й тілесні покарання. Що стосується місцевих жителів, які вирішували допомагати дезертирам і переховували їх у себе, то влада чітко розуміла, що без знищення або підкупу цієї соціальної бази боротьба з викорінення «переховування» буде безуспішною. Законодавчо була створена і всіляко заохочувалася система грошових винагород за упіймання військових, створення кругової поруки в різних прошарках суспільства на Правобережній Україні й стимулювання та заохочення доносів і наклепів з боку влади.

Використані посилання

Бармак М.В., Луговий Б.В., Мацко Н.С. (2019) *Російська військова окупація Правобережної України (друга половина XVIII–XIX ст.)*. Тернопіль: Астон.

Борисевич С.О. (2014) Російські нормативно-правові механізми, спрямовані на придушення січневих повстання 1863 р. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 7. 180–203.

Ведомость № 1. (1861) Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов. *Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных частей министерства. Представлен Государю Императору в Декабре 1859 года.* Санктпетербург: В Военной Типографии.

Ведомость № 1. (1863) Войскам, в которых было наибольшее и наименьшее число умерших, больных и бежавших нижних чинов. *Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год.* Санктпетербург: В Военной Типографии.

Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 год и о видах к усовершенствованию разных частей министерства. (1861) *Представлен Государю Императору в Декабре 1859 года.* Санктпетербург: В Военной Типографии.

Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1860 год. (1863) *Представлен Государю Императору 1-го Января 1863 года.* Санктпетербург: В Военной Типографии.

Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1861 год. (1863) *Представлен Государю Императору 1-го Января 1863 года.* Санктпетербург: В Типографии Ю. Бокрама.

Гренадер Давыд Федорович Мирошенко (1885) *Жизнеописания русский военных деятелей.* под ред. Вс. Мамышева. Том 1. Выпуск первый. С. Петербург: изд. В. Березовский.

Державний архів Вінницької області, Ф. Д-222 (Літинський повітовий суд), Оп. 1, Спр. 290 (1863 р.) *Справа за обвинуваченням Рябикіна і Попова у дезертирстві*, Арк. 1–2; 5; 22–23.

Держархів Вінницької області. Ф. Д-391 (Вінницький міський магістрат), Оп. 4, Спр. 17 (1846 р.) *Справа за обвинуваченням військового дезертира Бодіора у вбивстві селянина*, Арк. 1–1зв.; 49–51; 112.

Держархів Вінницької області, Ф. Д-546 (Липовецький нижній земський суд), Оп. 2. Спр. 10 (1841 р.) *Справа за звинуваченням в дезертирстві солдата Малиновського і переховування його різними особами*, Арк. 1–2 зв.

Державний архів Волинської області, Ф. 229 (Ковельський міський магістрат), Спр. 318 (1853 р.) *Укази і циркуляри Волинського губернського правління за 1853 рік*, Арк. 106–106 зв.

Держархів Волинської області, Ф. 363 (Ковельський повітовий земський суд), Оп. 1, Спр. 2068 (1869 р.) *Справа по розслідуванню видачі військовому дезертиру паспорта на ім'я Фрідштейна Шаї*, Арк. 3–14.

Державний архів Житомирської області, Ф. 16 (Волинський головний суд), Оп. 4, Спр. 241 (1797 р.) *Про селянина села Хотищева Примака, що звинувачений у крадіжці грошей в солдата Василя Іванова*, Арк. 1–6.

Державний архів Рівненської області, Ф. 567 (Міський магістрат, м. Дубно), Оп. 2, Спр. 41 (1846 р.) *Справа по євреях засуджених за переховування від рекрутства, за крадіжку 50 рублів сріблом в відставного підполковника Витковського та інших.*, Арк. 1–4.

Зайончковский А. (1908) *Восточная война 1853-1855 гг.* С-Петербург: Издательство экспедиции изготовления ценных бумаг.

Историческое обозрение военно-сухопутного управления 1825-1850. (1850) Санктпетербург: Печатано в военной типографии.

Полный свод законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 2. Т. XVIII, 1844. *О мерах для отвращения побега нижних чинов.* № 16455.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XVIII. 1844. *О ограничении взыскания с ближайших воинских начальников за каждого бежавшего солдата, пополнением снесенных вещей,* № 16834.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XXI. 1847. *О порядке распределения нижних чинов пойманных их бегов.* № 20520.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XXI. 1847. *О наградах за прекращение побегов нижних чинов.* № 20615.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XXVII. 1853. *О мере наказания нижних чинов за побег.* № 26376.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XXVIII. 1854. *О мерах наказания воинских чинов 5 пехотного корпуса за побег за границу.* № 27608.

ПСЗРИ Собр. 2. Т. XXX. 1856. *О Всемилостивейшем даровании, в силу манифеста 27 Марта 1855 года, прощения и облегчения впавшим в преступления лицам военного ведомства.* № 29167.

Реєнт О. (2021) *Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття)*. У 2-х кн. Кн. 1. Київ: Інститут історії України.

Скрипник А. Ю. (2014) Репрессивные меры российских органов власти в отношении солдат-дезертиров и населения Правобережной Украины в первой половине XIX в. *Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»*. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 18. 82-91.

Скрипник А. Ю. (2022) Дезертирство в російському війську на початку XIX ст.: причини і наслідки проблеми. *Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. Львів: НАСВ, 37. 238-258.

Соболєв В. (2009) Організаційні моделі кадрового забезпечення військово-судових установ Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття (на матеріалах Київського військово-окружного суду). *Часопис української історії*. 11. 16–22.

Шандра В., Аркуша О. (2022) *Україна в XIX столітті: людиність та імперії*. Київ: Академперіодика.

Cadiot, J. (2009). Russian army, non-Russians, non-Slavs, non-Orthodox: the risky construction of a multiethnic army. Russia, USSR. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 10.

Lennon, J. (2020). Civil-Military Relations in Russia. *The Commons: Puget Sound Journal of Politics*, 1 (1), 4.

References

Barmak M. V., Luhovyi B. V., Matsko N. S. (2019) *Rosiiska viiskova okupatsiia Pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XVIII–XIX st.)*. Ternopil : Aston. (ukr.).

Borysevych S. O. (2014) *Rosiiski normatyvno-pravovi mekhanizmy, spriamovani na prydushennia sichnevoho povstannia 1863 r.* Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky. 7. 180–203. (ukr.).

Vedomost # 1. (1861) *Voyskam, v kotoryih bylo naibolshee i naimenshee chislo umershih, bolnyih i bezhavshih nizhnih chinov.* Vspoddaneyshiy otchet o deystviyah Voennago ministerstva za 1858 god i o vidah k usovershenstvovaniyu raznyih chastei

ministerstva. Predstavlen Gosudaryu Imperatoru v Dekabre 1859 goda. Sanktpeterburg: V Voenny Tipografii. (rus.).

Vedomost # 1. (1863) Voyskam, v kotoryih bylo naibolshee i naimenshee chislo umershih, bolnyih i bezhavshih nizhnih chinov. Vseppodaneyshey otchet o deystviyah Voennago ministerstva za 1860 god. Sanktpeterburg: V Voenny Tipografii. (rus.).

Vseppodaneyshey otchet o deystviyah Voennago ministerstva za 1858 god i o vidah k usovershenstvovaniyu raznyih chastey ministerstva. (1861) Predstavlen Gosudaryu Imperatoru v Dekabre 1859 goda. Sanktpeterburg : V Voenny Tipografii. (rus.).

Vseppodaneyshey otchet o deystviyah Voennago ministerstva za 1860 god. (1863) Predstavlen Gosudaryu Imperatoru 1-go Yanvarya 1863 goda. Sanktpeterburg: V Voenny Tipografii. (rus.).

Vseppodaneyshey otchet o deystviyah Voennago ministerstva za 1861 god. (1863) Predstavlen Gosudaryu Imperatoru 1-go Yanvarya 1863 goda. Sanktpeterburg: V Tipografii Yu. Bokrama. (rus.).

Grenader Davyid Fedorovich Miroschenko (1885) Zhizneopisaniya russkiy voennyih deyatelay. pod red. Vs. Mamyisheva. Tom 1. Vyipusk pervyy. S. Peterburg: izd. V. Berezovskiy. (rus.).

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti, F. D-222 (Litynskiy povitovyi sud), Op. 1, Spr. 290 (1863 r.) Sprava za obvynuvachenniam Riabykina i Popova u dezertyrstvi, Ark. 1–2; 5; 22–23. (rus.).

Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti. F. D-391 (Vinnytskyi miskiy mahistrat), Op. 4, Spr. 17 (1846 r.) Sprava za obvynuvachenniam viiskovoho dezertyra Bodiora u vbyvstvi selianyna, Ark. 1–1zv.; 49–51; 112. (rus.).

Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti, F. D-546 (Lypovetskiy nyzhni zemskiy sud), Op. 2. Spr. 10 (1841 r.) Sprava za zvyuvachenniam v dezertyrstvi soldata Malynovskoho i perekhovuvannia yoho riznymi osobamy, Ark. 1–2 zv. (rus.).

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti, F. 229 (Kovelskiy miskiy mahistrat), Spr. 318 (1853 r.) Ukazy i tsyrkuliary Volynskoho hubernskoho pravlinnia za 1853 rik, Ark. 106–106 zv. (rus.).

Derzharkhiv Volynskoi oblasti, F. 363 (Kovelskiy povitovyi zemskiy sud), Op. 1, Spr. 2068 (1869 r.) Sprava po rozsliduvanniu vydachi viiskovomu dezertyru pasporta na imia Fridshteina Shai, Ark. 3–14. (rus.).

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, F. 16 (Volynskiy holovnyi sud), Op. 4, Spr. 241 (1797 r.) Pro selianyna sela Khotyshcheva Prymaka, shcho zvyuvachenyi u kradzhtsi hroshei v soldata Vasylya Ivanova, Ark. 1–6. (rus.).

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoj oblasti, F. 567 (Miskiy mahistrat, m. Dubno), Op. 2, Spr. 41 (1846 r.) Sprava po yevreiah zasudzhenykh za perekhovuvannia vid rekrutstva, za kradzhtku 50 rublvy sriblom v vidstavnoho pidpolkovnyka Vytkovskoho ta inshe., Ark. 1–4. (rus.).

Zayonchkovskiy A. (1908) Vostochnaya voyna 1853-1855 gg. S-Peterburg: Izdatelstvo ekspeditsii izgotovleniya tsennykh bumag. (rus.).

Istoricheskoe obozrenie voenno-suhoputnogo upravleniya 1825-1850. (1850) Sanktpeterburg: Pechatano v voenny tipografii. (rus.).

Polnyi svod zakonov Rossiyskoy imperii (dalI – PSZRI). Sobr. 2. T. XVIII, 1844. O merah dlya otrascheniya pobega nizhnih chinov. # 16455.

PSZRI Sobr. 2. T. XVIII. 1844. O ogranichenii vyzyskaniya s blizhayshih voinskih nachalnikov za kazhdogo bezhavshago soldata, popolnieniem snesennykh veschey, # 16834. (rus.).

PSZRI Sobr. 2. T. XXI. 1847. O poryadke raspredeleniya nizhnih chinov poymannyih ih begov. # 20520. (rus.).

PSZRI Sobr. 2. T. XXI. 1847. O nagradah za prekraschenie pobegov nizhnih chinov. # 20615. (rus.).

PSZRI Sobr. 2. T. XXVII. 1853. O mere nakazaniya nizhnih chinov za pobegi. # 26376. (rus.).

PSZRI Sobr. 2. T. XXVIII. 1854. O merah nakazaniya voinskih chinov 5 pehotnogo korpusa za pobeg za granitsu. # 27608. (rus.).

PSZRI Sobr. 2. T. XXX. 1856. O Vsemilostiveyshem darovanii, v silu manifesta 27 Marta 1855 goda, proscheniya i oblegcheniya vpavshim v prestupleniya litsam voennogo vedomstva. # 29167. (rus.).

Reient O. (2021) Sotsialno-ekonomichni ta politychni transformatsii v Ukraini (kinets XVIII – pershi desiatylittia XX stolittia). U 2-kh kn. Kn. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. (ukr.).

Skrypnyk A. Yu. (2014) Repressivnyie meryi rossijskikh organov vlasti v otnoshenii soldat-dezertirov i naseleniya Pravoberezhnoy Ukrainyi v pervoy polovine XIX v. Uchenye zapiski UO «VGU im. P. M. Masherova». Vitebsk: VGU imeni P. M. Masherova, 18. 82-91. (rus.).

Skrypnyk A. Yu. (2022) Dezertyrstvo v rosiiskomu viisku na pochatku XIX st.: prychny i naslidky problemy. Viiskovo-naukovyi visnyk. Akademii Sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho. Lviv: NASV, 37. 238-258. (ukr.).

Sobolev V. (2009) Orhanizatsiini modeli kadrovoho zabezpechennia viiskovosudovykh ustanov Rosiiskoi imperii druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia (na materialakh Kyivskoho viiskovo-okruzhnoho sudu). Chasopys ukrainskoi istorii. 11. 16–22. (ukr.).

Shandra V., Arkusha O. (2022) Ukraina v XIX stolitti: liudnist ta imperii. Kyiv: Akadempriodyka. (ukr.).

Cadiot, J. (2009). Russian army, non-Russians, non-Slavs, non-Orthodox: the risky construction of a multiethnic army. Russia, USSR. The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, 10. (eng)

Lennon, J. (2020). Civil-Military Relations in Russia. The Commons: Puget Sound Journal of Politics, 1 (1), 4. (eng)

Skrypnyk A.

BETWEEN AUTHORITY AND SOCIETY: SOLDIERS-FUGITIVES OF THE RUSSIAN ARMY IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENT.

Abstract. The paper presents analysis, grounded on the archive sources and legislative acts, of the reasons of the soldiers' desertion from the regiments of the Russian Empire regular army. The research supplies scholarly interpretation and estimation of this phenomenon by the contemporary Ukrainian historians' publications. The chronological order reflects the evolution of the military and civil legislation introduced with the aim of suppressing the soldiers' wish to quit the military service as well as the local population's sympathy with their fate realized by hiding and helping the fugitives while the latter was qualified as criminal cases at that time.

The military commanders of the middle level collaborated with the provincial executive, police and court institutions concerning the search, finding and punishment of the fugitives with the following sending them to fine mouths and labour battalions.

Objective analysis of deserting has become one of the key objectives of the present research. It explicated repressive character of the actions undertaken by the officials from the civil law enforcement agencies and officers from the regular army.

Besides, there have been contradictions and conflicts between representatives of different strata of society in Right-Bank Ukraine where the army fugitives got into, in particular, motivation for denunciation, people hunting for money, getting even of village officials with their fellow villagers etc. Deserting has been proved to be one of the numerous drawbacks in the imperfect serf mechanism of the Russian state military mechanism.

Keywords: Russian Empire, regular army, deserting, hiding, legislation, local state officials, population.